

O SKRBI ZA ZDRAVJE DELOVNIH VOLOV NA SLOVENSKEM OD 18. DO KONCA 20. STOLETJA

»Ljudje imajo več sočutja, kadar umrje govedo,
kakor če človek umrje ...«

Inja Smerdel

193

IZVLEČEK

Besedilo¹ predstavi skrb za zdravje delovnih volov, do zadnje četrtnine 20. stoletja nepogrešljivih delovnih tovarišev in cenjenega premoženja velike večine slovenskih kmetov. V prvem delu predstavi razmerje med veterino in etnoveterino oziroma skrb države za preprečevanje kužnih bolezni ter druga njena prosvetiteljska prizadevanja. V drugem delu prispevka so na podlagi virov, slovstva in lastnih terenskih raziskovanj avtorice strnjeno nanizana dognanja o zdravlilcih, hranjenju, napajanju, ustreznosti vprege, o skopljenju, skrbi za kopita, znanju o škodljivih rastlinah, prepoznavanju bolezni, naravnem zdravljenju in verovanju v moč svetnikov in čarovnih sredstev.

Ključne besede: govedoreja, vprežna živina, voli, zdravje, etnoveterina, razmerje človek - žival

ABSTRACT

The article presents the health care of working oxen, the indispensable working companions and highly appreciated assets of most Slovene peasants until the last quarter of the 20th century. The article's first part presents the relation between veterinary medicine and ethno-veterinary medicine, that is the state's efforts to prevent infectious diseases and its educational endeavours. The second part, based on sources, literature, and the author's own field research, presents a series of concise findings on healers, feeding, watering, harnessing, castration, shoeing, knowledge of harmful plants, identifying diseases, natural treatment, and the belief in the powers of saints and magic means.

Key words: stockbreeding, draught animals, oxen, health, ethno-veterinary medicine, man-animal relationship.

¹ Prispevek je bil predstavljen na študijskih dnevih "Les bovins : de la domestication à l'élevage", ki sta jih organizirali društvi Société d'Ethnozootecnie in L'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, v Parizu, 16. in 17. novembra 2006, v Amphithéâtre d'anatomie comparée et du paléontologie, Muséum national d'Histoire naturelle. V francoskem jeziku - "Les gens compatissent plus à la mort d'un boeuf que si un homme meurt ..." Sur les soins pour la santé des boeufs de travail en Slovénie (au 18e, 19e et jusqu'au dernier quart du 20e siècle) - je prispevek izšel v publikaciji Ethnozootecnie, No. 79 - 2007, str. 141-154.

Na sledi spogledov med veterino in etnoveterino – med zgodovino prve in redkimi etnološkimi dognanji o ljudskem živinozdravstvu

194

“Živina nas živi,” pravi rek, zapisan sredi preteklega stoletja v eni slovenskih štajerskih vasi.² O pomenu živine, še posebej goveje, ter o večji koristnosti živinoreje kakor poljedelstva sta v prenesenem pomenu podobno zgovorna tudi pregovora, ki ju je leta 1878 na Dolenjskem zabeležil pisatelj Janez Trdina (Trdina 1987: 861): “Kmet se preredi z žitom, še bolj pa s travo.” “Na polju rasto krajcarji, na travniku pa cekini.” Sama sem spomladi leta 2006, v hribovski vasi nad dolino Save,³ ujela na magnetofonski trak še bolj pričevalen, prav na delovne vole osredotočen rek, kateremu je bilo dodano celo pojasnilo: “*Voli so bli zlatóu.*” Zakaj? Zavoljo tega, ker “*so bli ta glávn za vse – za gnoj vózət, za orat, za seno, za listje, darve ...*”. In če se ozremo k še enemu slovenskemu pisatelju, k Prežihovemu Vorancu, bi skoraj ne mogli najti bolj močne izpovedi o usodni odvisnosti nekdanjega vsakdanjega življenja na kmetih od živine, od volov – ne samo nepogrešljivih delovnih tovarišev, temveč tudi premoženja v pomenu skoraj edinega gotovega denarja – kakršna je zapisana v pisateljevi realistični noveli *Jirs in Bavh* (kar sta imeni dveh volov), ki jo je položil v usta kmečki materi, ko se je pred prodajo poslavljala od obeh živalskih sotrudnikov: “Siromaka, toliko časa sta nam pridelovala kruh, zdaj pa gresta ...” (Prežihov 1971: 63). A prav razlika med njuno prodajno ceno in kupnino za junca, ki sta ju polagoma zamenjala pri delu, je za kmetijo pomenila tisti prepotrebni denar, s katerim so lahko potem plačali davke in morda še kaj nujnega kupili ...

Pomen goveje živine kot kmetovega največjega premoženja so na ustreznih mestih izpostavljale tudi posamezne knjige o “umnem” kmetovanju oziroma gospodarjenju, ki so jih tam od srede 19. stoletja kmetom v poduk pisali zlasti nekateri duhovniki.⁴ Pomen skrbi, potrebne za ohranjanje in blagodat tega živega človekovega premoženja pa so še posebej poudarjala prva dela, ki so v 19. stoletju nastala “za potrebe kmetskega stanu” pod peresi posameznih živinozdravnikov; na primer Franja Dularja, okrajnega višjega živinozdravnika, kateri v predgovoru k prvi izdaji svoje knjige *Domači živinozdravnik* leta 1889 zapiše: “Edino živina donaša dandanes še nekoliko denarja k hiši. Živina daje toliko, da more kmetovalec poravnati vedno se množeče davke in druge potrebščine. /.../ Bolna žival izgubi meso, izgubi mleko, ni za delo itd.; bolne živine tudi nihče ne kupi. Da svojo živino zdravo ohraniš, moraš skrbeti za dobre in zdrave hleve, za dobro, pripravno in nepokvarjeno krmo ter za dobro pitno vodo. Živino moraš varovati prehlajenja in je ne smeš preveč rabiti. Svojo živino čedi in snaži ter jo pravilno in redno krmi. Za pleme moraš izbirati le zdravo, pripravno in kraju primerno žival. Kakor sem že omenil, daje samo zdrava živina dobrih dohodkov. /.../” (Dular 1909: 3)

² Paka, južno Pohorje; Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja (SEM) v Ljubljani, terenski zapisi (TZ) Angelos Baš, 1963, zv. 1.

³ Mrzla Planina pri Zabukovju nad Sevnico; Arhiv SEM, transkripcija in kasetna inv. št. A 06/x, Voli – Anton Bauman.

⁴ Na primer *Umno kmetovanje in gospodarstvo* Janeza Zalokarja, *fajmoštra v Škočjanu pod Mokronogom, uda cesarsko kraljeve kranjske kmetijske družbe* (1854), ali pa *Umni gospodar ali gospodarstvo berilo* Franceta Jančarja, kaplana pri Negovi blizu Radgone (1869).

Prav prvi šolani slovenski živinozdravniki – poleg Dularja je potrebno na tem mestu omeniti zlasti njegova predhodnika Janeza Bleiweisa in Simona Strupija – so bili tako tisti učeni možje, ki so poznali celovitost pojma zdrave živine; ki so se zavedali medsebojne odvisnosti pojava raznih bolezni in krmljenja, napajanja, higijene v hlevih, delovne preobremenjenosti, neustrezne vprege in podkovanja ter so o vsem tem na različne načine prosvetljevali slovensko kmečko prebivalstvo. Začetnice razvoja na področju živinozdravstva in spodbujevalke širjenja teh znanj pa so bile po slovenskih deželah od šestdesetih let 18. stoletja dalje, v času razcvetanja fiziokratske miselnosti, nedvomno kmetijske družbe.⁵ Leta 1779 je na primer v četrti zbirki koristnih navodil Kranjske kmetijske družbe izšla razprava, v kateri je pisec (Friedrich Edlen von Entresfeld) jasno zahteval živinozdravniška predavanja na medicinskih fakultetah, da bi tako “mogli zdravniki pomagati kmetom ob živinskih boleznih, od česar bi imela korist tudi država”; in leta 1795 so potem začeli na ljubljanskem mediko-kirurškem zavodu bodočim ranocelnikom predavati veterinarstvo. Na slovenskem podeželju pa je bila podoba skrbi za zdravje domačih živali, kakršno je omenjeni pisec tedaj ubesedil, ob slovesu 18. stoletja naslednja: “... v stiski mora kmet svojo bolno živino, svoje edino bogastvo, prepustiti preprostim pastirjem, dobičkaželjnim mazačem ali praznovernim starim babam ...” (Stefančič 1966: 75).

Na ravni države se je skrb za zatiranje in zdravljenje živalskih bolezni – tu je šlo še posebej za živinske kužne bolezni in med njimi zlasti za govejo kugo, ki je v 18. in v 19. stoletju v več naskokih razsajala po celi Evropi (Stefančič 1966: 34) – postopoma razvijala tam nekje od druge četrtine 18. stoletja dalje. A med slovenskim kmečkim prebivalstvom je že dolga stoletja pred tem (saj najstarejše znano pričevanje o razsajanju živinske kuge po Štajerskem in po Koroškem sodi v leto 1224) obstajal močan strah pred “stalnimi kužnimi boleznimi”. Vendar je ta lahko dotlej in vsaj še stoletje pozneje iskal upanje skoraj edino v priprošnjah za zdravje posameznim svetnikom (Smerdel 2005: 351) in v nekaterih zaščitnih magičnih dejanjih. Prvo zdramljenje avstrijske države glede zatiranja in preprečevanja kužnih bolezni pomeni uredba iz leta 1731, po kateri so bili med drugim predvideni sledeči ukrepi: preprečevanje stikov domačih in tujih živali, ob izbruhu ločitev bolnih od zdravih živali, zakopavanje kadavrov poginule živine, uničevanje okuženega gnoja, razkuževanje hlevov z dimom, puščanje krvi in zdravljenje z odvajalnimi pripomočki. Leta 1753 je sledila dvorna odločba z uredbo o splošnih in temeljnih načelih živalskih kužnih bolezni (na njeni podlagi je bila potem organizirana konjaška služba in tej so v desetletjih 19. stoletja sledile nove odredbe in zakoni z bolj ali manj enako vsebino. Velik napredek v poznavanju omenjenih bolezni pa je pomenila odredba iz leta 1859. Ta je vsebovala tudi določila o obvezni prijavi in ukrepih, ki jih morajo odrediti zdravniki in veterinarji (Ljubljana je na primer dobila

⁵ Kot organizacije, ki naj bi prispevale k napredku kmetijstva, so bile po slovenskih deželah tedaj ustanovljene naslednje kmetijske družbe: leta 1765 na Koroškem in na Goriškem, leta 1766 na Štajerskem in leta 1767 na Kranjskem. Glede živinoreje oziroma govedoreje je pomembno naslednje njihovo delo: pripomogle so k širjenju krmskih rastlin, zlasti detelje; spodbujale so k odpravi pašne in uveljavitvi hlevske živinoreje; poudarjale so pomen gnojenja s hlevskim gnojem ... (Smerdel 1991: 25; poValenčič 1970: 525).

deželnega veterinarja za ljubljanski gubernij leta 1819)⁶ ob ugotovitvah kužnih bolezni. Med slednje so tedaj pri goveji živini šteli govejo kugo, vranični prisad, slinavko in parkljevko, kužno pljučnico in kužno grizo goved. Odredba pa je imela tudi prilogo z navodili o krmljenju, napajanju, negi in še o vsem drugem, s čemer naj bi kmet varoval svojo živino pred grozečimi okužbami. Vrh tovrstne zakonodaje je postal ob iztekanju 19. stoletja novi zakon, iz leta 1880, ki je upošteval sodobna odkritja na področju veterinarske bakteriologije in epizootologije. Uvedel je z zakonom predpisane živinske potne liste, obvezen pregled živali pri natovarjanju in iztovarjanju ter splošen pregled klavnih živali in mesa v klavnicah (Stefančič 1966: 30–32; Novak 1970: 370).

196 A država je morala ukrepati tudi drugače – ne samo z navedenimi ukrepi –, če je hotela, da bi njena skrb za preprečevanje kužnih bolezni sploh dosegla “preprosto ljudstvo”; ne le velike posestnike, temveč tudi manjše kmete, ki so zavoljo teh bolezni najhujše trpeli ... In če je seveda hotela, da so slednje dosegli vsi drugi njeni zadevni ukrepi, skrbi in prizadevanja; na primer tista v prid širjenja krmskih rastlin, boljšega gnojenja (ter ureditve gnojišč), odprave pašne živinoreje in delitve srenjskih zemljišč. (Prav slednja, vaške gmajne, so na primer v sedemdesetih letih 18. stoletja prepoznali kot pašnike, usodne za širjenje kužnih živinskih bolezni.⁷)

V tem pogledu je mogoče spregovoriti o “živinorejski prosveti”; najprej o knjigah in o časopisnih člankih⁸ – pomembnem rezultatu prizadevanj kmetijskih družb, posrednic med državo in njenimi kmečkimi podaniki –, ki so na poljuden način poučevali o umni reji in negi živine. Kot prva tovrstna knjiga, po naslovu sodeč kmetom namenjena in natisnjena v domačem, v slovenskem jeziku, je leta 1784 izšel prevod nemškega dela J.G. Wolsteina *Das Buch von Viehseuchen für Bauern* oziroma *Bukvce od živinskih bolezni za kmeteške ludi* (Brglez 2000: 215; Stefančič 1966: 24). Leta 1792 je temu sledilo še eno avtorjevo prevedeno delo, *Bukve od kug inu bolezen goveje živine, tih ovac inu svin, popisane za kmete*.⁹ Skoraj šestdeset let za tem, leta 1843, pa je pod peresom živinozdravnika Janeza Bleiweisa nastala prva izvorna slovenska knjiga o živinoreji, *Bukve sa kmeta*, namenjena zlasti konjerejcem; drugi, govedorejcem namenjeni in s strani avtorja sicer napovedovani del pozneje ni izšel. Veterinarsko preventivni duh, ki knjigo preveva – kakor pozneje tudi druga njegova dela in spise njegovih sledilcev

⁶ Leta 1868 so pričeli organizirati veterinarsko službo pri okrajnih glavarstvih in šele leta 1896 so vsa okrajna glavarstva na Kranjskem, nekaj let pozneje pa tudi v drugih deželah, dobila svoje veterinarje (Novak 1970: 370).

⁷ Na temo srenjskih pašnikov in njihove škodljivosti ali koristnosti je Kranjska kmetijska družba leta 1767 objavila nagradno vprašanje. Med nagrajenimi odgovori je bil spis ljubljanskega profesorja Pogrietschniga, ki je poudarjal “škodo, ki izhaja iz srenjskih pašnikov: slaba prehrana živine, pomanjkanje gnoja, pogoste so okužbe živinske kuge, ker se pase na pašnikih bolna in zdrava živina” (Umek 2006: 24). O vplivu gmajn na širjenje živinskih bolezni je v tistih letih pisal tudi idrijski zdravnik in veterinarski patolog Scopoli (Novak 1970: 370).

⁸ Ti so na primer izhajali v *Ummem gospodarju*, mesečniku Goriške kmetijske družbe od leta 1863 do 1865, in v njenem polmesečniku *Gospodarski list* od leta 1869 do 1876. K prosvetljenosti slovenskega kmečkega prebivalstva na področju živinoreje pa naj bi bil še posebej prispeval časopis *Kmetijske in rokodelske novice*, ki je leta 1843 (do leta 1902) začel izhajati v Ljubljani na pobudo Kranjske kmetijske družbe. V zadnjih desetletjih 19. in v 20. stoletju je slednja izdajala še glasilo “Kmetovalec”, ki je prav tako objavljalo članke z živinorejsko vsebino (Stefančič 1966: 26–27).

⁹ Stefančič (1966: 106–107) prevod tega dela pripisuje našemu razsvetljencu Antonu Tomažu Linhartu.

– sporočajo naslednje, v predgovoru zapisane besede: “Kdor ve, od kod boleznj pridejo, kdor te odvrča in ve, koga de nima med boleznijo storiti: verjemite mi, ta je za svojo živino storil, kar je bilo najbolj treba” (Stefančič 1966: 24–25).

Bleiweis je bil nedvomno središčna osebnost živinorejske prosvete v 19. stoletju. Kot dosmrtni tajnik Kmetijske družbe za Kranjsko do leta 1881 in dolgoletni urednik časopisa *Kmetijske in rokodelske novice*, je bil ta slovenski veterinar tudi tisti mož, ki je zaslužen, da je bila leta 1850 ustanovljena družbina “Živinozdravniška in podkovijska učilnica” oziroma podkovska šola v Ljubljani (kjer je delovala vse do leta 1962). V času svojega obstoja je bila ena središčnih ustanov živinorejske prosvete. V nji so – zavoljo pomanjkanja veterinarjev – vzgajali tako imenovane živinozdravniške pomočnike, kateri praviloma niso smeli samostojno zdraviti, ampak dajati le prvo pomoč. In Bleiweis, dosmrtni ravnatelj šole, ter njegov kolega predavatelj Simon Strupi sta v šestdesetih letih 19. stoletja, v najbolj plodnem desetletju v pogledu poljudnega slovenskega veterinarskega slovstva, napisala za gojence te šole učbenik *Živinozdravništvo*, ki je izšel v petih delih in se je skupaj z absolventi njenega enoletnega programa potem znašel kot “hišne bukve” na marsikateri slovenski kmetiji.¹⁰ Glede na vsebinsko žarišče pričujoče razprave sta zavoljo svoje odmevnosti še posebej pomembna prvi del *Živinozdravništva*, *Nauk zdrave in bolne kopita podkovati in kopitne bolezni ozdravljati*, katerega je spisal Janez Bleiweis, ki je izšel leta 1851 ter doživel en ponatis, in njegov četrti del, *Nauk spoznanja in ozdravljenja vunajnih in notrajnih bolezin konj, goved, ovac, koz, prašičev in psov*, ki je nastal pod peresom Simona Strupija ter je dočakal še dve izdaji. Zaradi velike naklade¹¹ še bolj odmevno – in tako tem bolj pomembno za prosvetljevanje kmečkih gospodarjev – pa je v zadnjem desetletju 19. stoletja postalo poljudno veterinarsko delo *Domači živinozdravnik*, katerega je “za potrebe kmetskega stanju” spisal Franjo Dular (Stefančič 1966: 109, 117–120). V predgovoru k prvi izdaji svoje knjige je prenikavi mož ubesedil nekaj zgovornih stavkov o tedanjem stanju (oziroma o znanju kmetov) na področju živinozdravstva ter slikovito orisal namen svoje knjige, pri čemer je previdno prosil za blagoslov tako boga kakor sv. Antona, na Slovenskem v marsikaterem kraju “zavetnika čez vso živino”. Takole je zapisal: “Želja vsakega živinorejca je torej opravičena, da se mu bolna živina kmalu in poceni ozdravi. To je večkrat zelo težavna in včasih še celo nemogoča stvar. Kmetovalec se sam ne spozna, živinozdravnik pa je zelo oddaljen. Kmet si pomaga, kakor ve in zna. /.../ Učil se ni, čital še menda ni nikdar nič o živinozdravstvu, cesarsko kraljevi okrajni živinozdravniki mu niso še nikdar nič razložili; kje naj torej vzame potrebnega znanja za ozdravljanje najnavadnejših živinskih bolezni. /.../ Po mojem mnenju bi morali živinozdravniki živinorejcem tudi razlagati o lahko umljivih živinskih boleznih, napeljevati jih k pravilni in umni živinoreji. /.../ Da nekoliko poučne govore nadomestim, spisal sem to knjigo” (Dular 1909: 3–5). V njej je opisal “samo najnavadnejše”, živinorejcem dobro znane bolezni, “pri katerih kmetovalec za prvo pomoč sam lahko ozdravlja”. In knjigi je v dodatku dopisal “Domačo lekarno”,

¹⁰ Med letoma 1850 in 1882 je šola vzgojila 381 absolventov. Le-ti so po vrnitvi na svoje domove kot kmečki gospodarji potem izvajali načela umne in napredne živinoreje, njihove kmetije so bile za vzor drugim in kot pravi prosvetitelji naj bi bili širili pridobljena znanja ... (Stefančič 1966: 27).

¹¹ Knjigo je leta 1890 izdala Družba sv. Mohorja v Celovcu, ki je tisto leto štela blizu 52.000 članov (Stefančič 1966: 119–120).

pregleden, razumljiv in podučen spisek rož, cvetja, perja in korenin različnih zdravilnih rastlin za čaje in obkladke; zdravilnih praškov; različnih rudninskih zdravilnih soli; olj in na koncu še razmok oziroma tinktur.

Kot je zapisal Dular, se kmet ni še nikjer učil in bral “menda ni nikdar nič o živinozdravstvu” ... Tako vse kaže, da ob slovesu 19. stoletja, kljub že desetletja trajajočim prizadevanjem živinorejske prosvete, zadevno stanje nikakor ni kazalo najbolj optimistične podobe. Znanja in poduk iz navedenih knjig in časopisov so prihajali do večine kmečkega prebivalstva zlasti posredno;¹² pismenost na Slovenskem namreč vsaj sredi 19. stoletja še zdaleč ni bila splošna¹³ in le redki slovenski kmetje so bili na primer naročniki časopisa Kmetijske in rokodelske novice (Smerdel 1991: 29; po Valenčič 1970: 552). In ker so bili ponavadi šolani živinozdravniki “zelo oddaljeni” – prav nič pri roki, ko je bila pomoč potrebna, pa tudi ne prav poceni – se postavlja vprašanje, kdo so bili po slovenskih vaseh tisti posamezniki, ki so zdravili obolele živali. “Pastirji, mazači in stare babe” ali kdo drug? “Vsak kmet” namreč ni znal “sam pomagati bolni živini”, je bilo na primer zapisano pričevanje v krajih nad Idrijo.¹⁴

V raziskavi o skrbi za zdravje delovnih volov, na katero sem se skušala osredotočiti v preteklem letu v okviru svoje širše zasnovane raziskave o razmerjih med človekom in delovnimi voli v Sloveniji, sem poleg odgovora na zgoraj navedeno vprašanje želela najti še posebej odgovore na naslednje: kako so vsakdanje negovali delovne vole (hranili in napajali), kako so premišljali o ustreznosti raznih tipov vprege (da bi živali manj trpele, bile bolj zdrave ...), kako in kdo je skupil bodoče vprežne živali, kakšno je bilo znanje o za zdravje delovne živine škodljivih rastlinah, kako so prepoznavali in na kakšne načine so zdravili različne bolezni (znanja na podlagi avtopsije, poti “pronicanja” strokovnega slovstva med kmete ...), kako so skrbeli za kopita delovnih volov, o verovanjih v moč in pomoč različnih svetnikov, čarovnih sredstev ...

Slovensko etnološko slovstvo je v tem pogledu razmeroma skopo; še največ pričevanj in ugotovitev o načinih zdravljenja ter o zadevnih znanjih je mogoče najti natresenih v ustreznih poglavjih posameznih krajevnih monografij etnologinje Marije Makarovič ter v nekaterih njenih člankih o ljudski medicini in o zdravstveni kulturi agrarnega prebivalstva. Temeljni v tem pogledu sta deli dveh ne-etnologov, učitelja in zbiratelja etnološkega gradiva Vinka Möderndorferja *Ljudska medicina pri Slovencih* (1964) in veterinarja Milana Dolenca *Zagovori v slovenski ljudski medicini* (1999). Obe monografiji imata ustrezni poglavji o zdravljenju goveda; v prvem primeru gre za nizanje gradiva oziroma za katalog naravnih zdravil rastlinskega ali mineralnega izvora, ki so jih v raznih slovenskih krajih uporabljali za zdravljenje različnih bolezni goveda; v drugem primeru, kjer gre za čarovno zdravljenje, so glede volov relevantni le navedeni zagovori zoper kačji pik; več je zapisanih zoper bolezni krav, zlasti bolezni vimena.

¹² Posredniki znanj, tudi o živinozdravstvu, so bili nemalokrat duhovniki, s pridigo ali s praktičnim zgledom (Smerdel 1991: 29).

¹³ Obvezna osnovna šola je bila sicer uzakonjena leta 1774, na podlagi razsvetljskih idej, da morajo biti šole namenjene tudi splošni prosveti in izobrazbi preprostega ljudstva. Njen “neuspeh” (ker mnogi otroci med tednom zaradi zaposlenosti šole niso obiskovali) so od leta 1816 blažile obvezne ponavljalne “nedeljske šole” (Schmidt 1993: 349; Medveš 1999: 85–86).

¹⁴ Črni vrh nad Idrijo; Arhiv SEM, TZ Boris Orel, 1959, zv. 1.

V začetni analitičen pregled gradiva (raziskave, ki je v določeni meri še v teku) – ustnih pričevanj, zbranih z lastnim terenskim raziskovalnim delom (povečini na kmetijah, kjer še imajo oziroma so do nedavnega imeli delovne vole pri hiši) v vaseh Spodnji Razbor na Koroškem (2006), Vetrnik na Kozjanskem (2004), Mrzla Planina, Gaj, Gradec in Planina v Posavju (2004, 2006), Predgrad v Beli krajini in Hočevje na Dolenjskem (2006), Selce, Slavina in Jurišče na Pivki (2005), Dobravlje v Vipavski dolini in Škofi na Krasu (2006) – sem pritegnila tudi relevantne terenske zapise posameznih članov terenskih raziskovalnih ekip Slovenskega etnografskega muzeja iz let 1948–1963 in individualne zapiske do leta 1978, iz posameznih vasi na Dolenjskem, v Beli krajini, na Pivki, v dolini Trente, v okolici Cerknega in Idrije, v Brkinih, v okolici Kopra in Nove Gorice, na Koroškem in v Prekmurju.

Nekatera začetna, strnjena dognanja ...

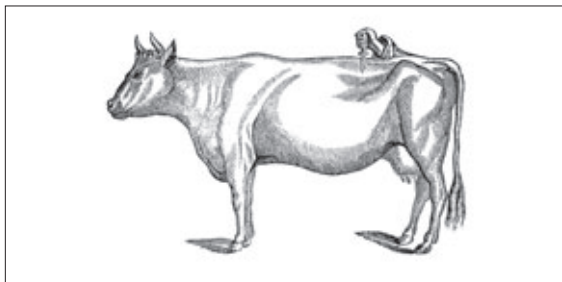
In nekatera začetna, zelo strnjena dognanja, zapisana na podlagi zgoraj navedenih virov¹⁵ in slovstva, so naslednja:

ZDRAVILCI. K obolelim delovnim volom ter drugi goveji živini so do desetletij v drugi polovici 20. stoletja povečini poklicali tiste može iz domače ali morda iz sosednje vasi, ki so “se razumeli na zdravljenje živine” in so zdravili z naravnimi zdravili. Po drage veterinarje so poslali samo v najhujših primerih. Domačim zdravilcem so uslugo pogosto povrnili z delom. Med njimi so bili neredko sinovi večjih kmetov, ki so si nekaj živinozdravniških znanj pridobili na primer na kmetijski šoli na Grmu pri Novem mestu (od 1886 do 1. sv. vojne tam šolo konča 394 učencev, leta 1925 postane to specialna živinorejsko poljedelska šola; Stergar 1991: 122). Posebej cenjeni med domačimi zdravilci so bili absolventi podkovske šole, tako imenovani “kuršmidi” ali zdravilni kovači. Nekateri kmetje so imeli sami doma “knjige za zdravljenje”; večkrat sporočeni sta Strupijeva in Dularjeva (Dolenc 1975: 187), a posamezniki so bili tudi lastniki rokopisnih “ljudskomedicinskih bukev” (katerim se neredko pripisuje srednjeveški izvor). Umni kmečki gospodarji so imeli v sobah, kjer so spali, ali v hlevih posebne omarice z “domačo lekarno”. V 19. stoletju so postali cenjeni tudi nekateri homeopati, ki so kmetom brezplačno zdravili živino. Poseben sloves je užival znameniti laični magnetist Jurij Humar (1819–1890), ki je svojo moč pri zdravljenju živine prenašal na kruh, lističe papirja, kamenje ... (Žurga, Maršič 1998: 54, 169). Še ob koncu 19. stoletja pa je bilo živo tudi zdravljenje s čarovnimi sredstvi. Tovrstni zdravilci so v ta namen poleg drugega uporabljali zagovorne rokopisne bukve.

HRANJENJE. Po večjih kmetijah v slovenskih vaseh (zlasti na Koroškem), na katerih so vsa dela opravljali z voli (sicer so bili še posebej konji prepoznavni znak in statusni simbol velikih kmetov), so imeli ponavadi po tri pare delovnih volov: “ta večje” in “ta srednje”, s katerimi so že delali, “zadaj” pa junce, ki so jih postopoma učili. Na najštevilnejših, srednje velikih kmetijah so imeli po en par delovnih volov, na manjših po enega ali nobenega (najrevnejši so delali s kravami ali si za vračilo z delom izposojali potrebne živali). In vsakdanje hranjenje vprežne živine je bilo kar v

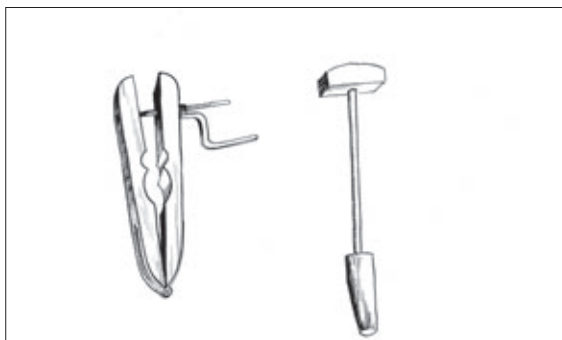
¹⁵ Ti so pričevalni povečini za čas med svetovnima vojnama in za tri desetletja po 2. svetovni vojni (glede na datum zapisa in starost informatorja; podatke o informatorjih hrani Arhiv SEM).

Ilustracija iz Bleiweis-Strupijevega *Živinozdravništva*, leta 1856 objavljena tudi v prevodu dela nemškega veterinarja I. H. Rohlwesa *Hautierarzneikunde*.

200

Risba klešč in kladiva za skopljenje mladih bikov, Cerkljansko. (Arhiv risb SEM)

Gospodar dolenske kmetije "Pri Hrenovk" pred nekdanjo "domačo lekarno" za živino v gospodarskem posloplju v Hočevju nad Krko. Foto: Inja Smerdel, 2006

Napajanje volov Sivčeka (sivo-rjave pasme) in Šeka (simentalke pasme) na kmetiji "Pri Erjavc" v Reštajnu na Kozjanskem. Foto: Inja Smerdel, 2000

Kovač Venc Sabadin, iz zaselka Krmci pri Marezigah, podkuje "boškarina", vola belo-sive istrske pasme, v preprosti kovavni ograji. Foto: Boris Orel, 1950

največji možni meri odvisno od siceršnje gospodarske moči kmetije ter od velikosti pa tudi od naravnih danosti njene posesti. Povečini so vole krmili po dvakrat na dan (pozimi kar praviloma) in zlasti med oranjem ali težkim delom v gozdu po trikrat. Tedaj so najpogostejši krmi – senu, otavi in "rézanci" (mešanici slame in otave) – dodajali malce ovsa, ponekod koruze. Številna so poročila o bornem krmljenju zgolj s slamo ali celo z vejniki (na primer na Krasu, ko je bila suša, so krmili s posekanimi mladimi hrastovimi in gabrovimi vejami). Pred odprodajo so vole krmili tudi z deteljo, tu in tam celo s krompirjem in s posevki. Glede zdravja so skrbno pazili, da krma ni splesnela; iz nje so odstranjevali morebitne strupene zeli. Skoraj neobhoden priboljšek, ki so ga dajali živini o božiču in ponekod o veliki noči – kos blagoslovljenega kruha ali pogače – pa je veljal tudi kot posebno zaščitno sredstvo zoper bolezn.

* Vse fotografije, razen tiste na strani 202, so iz Dokumentacije Slovenskega etnografskega muzeja.

Kovač Kodrič Jože, iz Brezja pri Podbočju, podkuje vola brez kovavne ograje. Foto: študentska ekipa Posavskega muzeja, 1977

NAPAJANJE. Za vole se je vedelo: če dosti delajo, potrebujejo do okrog 60 in več litrov vode na dan. In ta neobhodna voda bi morala biti za njihovo zdravje čim bolj čista; sicer je bila lahko živi vir bolezenskih okužb. V nekaterih slovenskih krajih vode, življenjsko potrebne za napajanje živine, ni primanjkovalo niti pred izgradnjo vodovodov, ki so najprej omogočili skupna vaška napajališča, korita, in nazadnje napajalnike v hlevih. Poleg napajanja pri izvirih ali ob potokih in morda prevažanja ali prenašanja vode za živino iz globokih grap na v bregove stisnjene kmetije pa je bilo še posebej na Krasu uveljavljeno napajanje v vaških kalih. Voda v njih je bila povečini deževnica. Npropustnost kalov je vzdrževala živina sama, ko je ob napajanju bredla po vodi in teptala ilovico (Čelik et al. 2005: 73). Voda v kalih, skoraj edinih napajališčih za delovne živali v tej sušni slovenski pokrajini, je bila pogosta povzročiteljica driske. "Ma to ni blo čudno. Je stalo (živinče), je sralo noter, ko je blo u vodi – in pilo."

Volovski rogovi kot zaščita nad vrati govejega hleva kmetije "Pri Erjavc" v Reštajnu na Kozjanskem. Foto: Inja Smerdel, 2001

Križ kot zaščita na blazini v igo vpreženih krav v Kalu pri Kobaridu. Foto Boris Orel, 1952

USTREZNOST VPREGJE. Na slovenskem ozemlju sta bili za vpreganje delovnih volov uveljavljeni obe temeljni obliki jarma v evropskem kulturnem prostoru in drugod: jarem za vleko z glavo (franc. *joug de cornes*, ang. *head yoke*) oziroma čelni jarem ali igo (na severnem delu Gorenjskega ter na Koroškem) in jarem za vleko z vratom (franc. *joug de garrot*). Slednji pri nas pozna dve različici: tako imenovani sredozemski jarem s kambama (ang. *bow yoke*), ki je sporočen za Primorsko, Notranjsko, osrednji del Dolenjskega in Štajerskega, ter tako imenovani slovanski jarem ali *telége* (ang. *frame yoke*), sporočen za vzhodni del Dolenjskega in Štajerskega. Ponekod sta enovit dvojni jarem vsaj v prvi polovici 20. stoletja nadomestila dva enojna jarmiča in v teh krajih so menili, da je "lažje delala žival vsaka zase; en vol je bil zmeri lahko malo bolj živ – ko človek" (Smerdel 2005: 368). Ta preskok v tehniki vpreganja je bil morda pozen odmev številnih besedil, ki so na temo mučenja in neustreznega vpreganja živine izhajala v 19. stoletju (v *Novicah*) in propagirala enojno vpreganje v komate, podobne konjskim. Veterinar Bleiweis (1871: 66) je o tem zapisal, da jarmi za vleko z glavo vola preveč "trpinčijo ..., mora vse z glavo vleči". Pri tem ne more popolnoma napeti svoje moči in kri mu udarja v možgane. Za zdravje delovne živine najbolj ustrezna vprega je bil zanj nepreklicno komat. Otiske zaradi jarmov so najpogosteje mazali z oljem.

O SKOPLJENJU. Bodočega delovnega vola so izbrali izmed domačih telet glede na potomstvo, glede na njegovo obnašanje in telesni ustroj. Junce so povečini skopili čim prej – pri sedmih, osmih, do desetih tednih, in če je bilo le mogoče, pozimi, ko ni bilo muh, ki bi lahko povzročile okužbo. Za kastracijo so šli po "starejše možake", kakšne sovaščane ali "rezarje" od drugod, ki so to znali dobro opraviti ("so bili pogosto pri porodu, ko so se krave telile, in pol so tudi to naprej delali"); šele v zadnjih letih so poklicali veterinarje. Prvi so ponavadi skopili s posebnimi nožki ali z britvami, drugi s kleščami za stiskanje. Svežo rano so razkuževali z arniko, z jodom, jo namazali z *laškim oljem*¹⁶ ... Junčka so potem vsaj še mesec dni skrbno čuvali na dobro postlani suhi stelji.

¹⁶ To ime se je nekoč splošno uporabljalo za dobro jedilno, zlasti olivno olje (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*, II, Ljubljana 1975, str. 562).

Votive figurice volovskih parov, vpreženih v jarem, v cerkvi na Brinjevi gori pri Zrečah na Štajerskem. Foto: Pavla Štrukelj, 1965

SKRB ZA KOPITA. Slovenski kmetje so se zavedali pomembnosti zdravih kopit svojih vprežnih živali za njihovo splošno zdravje; saj, kot je zapisal Bleiweis (1851: 3), “se včasih bolezen iz kopita po celim truplu razširi” (ali pa iz “trupla v kopito vdari”). Pogostnost podkovanja je bila odvisna od parkljev (in ti povečini od pasme), od poti, po katerih so voli stopali, in od del, katera so opravljali. Zaradi mehkih parkljev za delo niso najbolj cenili lisastih volov (iz populacije švicarskega simentalskega goveda), toliko bolj pa so bili kot delovne živali cenjeni slovenski sivorjavi voli, tako imenovano montafonsko govedo, in belosivi istrski voli. Glede načinov podkovanja – na osem podkev, na vse parklje; le na zunanje, “na štiri”; na prve noge na vse štiri, na zadnje noge le na zunanje parklje – so imeli kmečki gospodarji vsak svoje odtenke splošnih znanj in modrosti. Številni kovači so imeli za podkovanje nemirnih volov vsaj od sredine 19. stoletja dalje posebne “štande” oziroma – po Bleiweisu (1851: 61) – tako imenovano kovavno ograjo ali nemško Nothstand. (Čeprav o tem zaenkrat niso znani neposredni viri, je povsem mogoče sklepati o uveljavitvi tako imenovanega “Maréchal ferrant et opérant”¹⁷ v času Napoleonovih Ilirskih provinc.)

ZNANJE O ŠKODLJIVIH RASTLINAH. Že med košnjo so pazili, da v krmo na primer niso zašle divja praprotna (najverjetneje orlova praprotna, *Pteridium aquilinum*)¹⁸, podlesna veternica (*Anemone nemerosa*; povzročala krvavo moč) ali pa preslica (*Equisetum* sp.; povzročala drisko). Sicer so imeli ponavadi otroci nalogo, da so škodljive rastline pobirali iz krme. Najbolj pa je rastline, ki so jim škodile, poznala živina sama. Na paši so na primer tako ostajali pravi krogi, celi otoki rastlin, ki jih voli ali krave niso hoteli popasti.

PREPOZNAVANJE BOLEZNI. Da je kateri izmed njihovih delovnih tovarišev volov bolan, so prepoznavali po različnih znakih: če je imel suh in vroč smrček, če mu

¹⁷ Ta francoski izum je upodobljen v Diderotovi enciklopediji iz leta 1763 (*A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry*, Edited with Introduction and Notes by C. H. Gillispie, Dover Publications, New York 1959; Vol. VII, Pl. I).

¹⁸ Petauer (1993) na strani 479 piše: “Zastrupitve in pogini so znani pri živini, ki pa se ji večinoma izogiba.”

Votivna slika zavetnikov sv. Štefana, Kozme in Damijana z letnico 1764. Olje na les, iz zbirke SEM.

Foto: Marko Habič, 2006

Votivna slika, ki predstavlja čudežno uslišanje prebivalcev Župeče vasi na Dravskem polju ob času živinske kuge, z letnico 1779. Visi nad vrati zakristije romarske cerkve na Svetih gorah.

Foto: Inja Smerdel, 2006

205

je “dlaka začela kar pokonci stat”, če je imel povešena ušesa, hladne rogove ali če se je preprosto “žalostno držal”.

NARAVNO ZDRAVLJENJE. Po primerjavi zapisov o naravnih zdravilih povečini rastlinskega in mineralnega izvora za zdravljenje bolezni govedu (in njihovih poškodb) v terenskem gradivu etnografskega muzeja, v osebnih terenskih zapiskih in v objavljenem Mödemdorferjevem ljudskomedicinskem gradivu, s seznamoma zdravil, ki sta jih na primer priporočali dve poljudni veterinarski deli v 19. stoletju, Strupijevu in Dularjevo, je mogoče temeljno spoznanje, da gre povečini za ista zdravila (čeprav ne vedno za enako rabo). Da je vsa zdravila, ki so se znašla v gradivu o ljudskem živinozdravstvu iz 20. stoletja, mogoče najti že v knjigah dveh šolanih živinozdravnikov iz 19. stoletja. Ali lahko v pogledu rabe naravnih zdravil sploh še govorimo o ljudskem živinozdravstvu? Bi bilo morda ustrezneje govoriti o domači oziroma o samouki veterini? O zdravljenju živali na podlagi skupka deloma podedovanega, deloma na novo pridobljenega zdravilskega znanja. (Po vsej verjetnosti so védenja o učinkih posameznih rastlin in drugih snovi, nekoč pridobljena z avtopsijo, podobno oplajala porajajočo se veterino kakor na primer zadevna znanja nekaterih indijanskih plemen oplajajo sodobno farmacijo.)

VEROVANJE V MOČ SVETNIKOV IN ČAROVNIH SREDSTEV. V občutku nemoči, katerega je pogosto porajala vera v zle sile ali ljudi, so živino poskušali zaščititi pred boleznimi tudi z nekaterimi zaščitnimi rastlinami, s predmeti (na primer z volovskimi rogovi nad vrati hleva), simboli (na primer s križci na vratih hlevov, na blazinah čelnih jarmov), čarovnimi besedami in postopki. Izmed bolezni, pri katerih so bili pogosto ali skoraj vedno brez moči, so se, kakor se zdi, zelo bali napenjanja, najbolj pa so se nedvomno bali kužnih bolezni, še posebej goveje kuge ... Najstarejši doslej znani vir o goveji kugi na Kranjskem je poročilo zdravnika Marka Gerbca iz leta 1713 (v njem

sta na primer kot preprečevalna postopka, ki ju je opazil oziroma slišal zanju, navedena “divji ogenj” ali gonjenje živine skozi ogenj, in zavlača s telohovo korenino; Jurca 1987: 119). Prehodno slovensko ozemlje, po katerem je na primer v 15. in 16. stoletju potekala prometna povezava med Ogrsko in Italijo – najpomembnejša srednjeveška cesta na Slovenskem, ki je v evropskem merilu sodila med važnejše trgovske magistrale in je bila ena pomembnejših živinskih poti (iz leta 1478 je na primer podatek o tranzitu okrog 9000 volov; Smerdel 2005: 351–352, po Kosi 1998:) – je bilo tudi zavoljo tega nedvomno hudo izpostavljeno izbruhom goveje kuge. Strah pred to boleznijo je našel svoj odsev v priprošnjah za zdravje posameznim svetnikom – sv. Martinu, sv. Juriju, sv. Antonu, sv. Kozmi in sv. Damijanu – in še posebej univerzalni zaščitnici sv. Devici Mariji. Njegove snovne priče so figuralne votivne podobe v obliki vola ali para volov v jarmu (krave, krave s teletom) ter votivne slike z motivom klečečega kmeta z govedom, predmetom prošnje. Izjemna v slovenskem (in kot se zdi tudi v evropskem) prostoru je na primer votivna slika s Svetih gor iz leta 1779, na kateri so upodobljeni prebivalci Župeče vasi, ki v procesiji prihajajo na Svete gore po pomoč zoper govejo kugo (Slekovec 1885: 118; Zupan 1964: 195).

Skrb za zdravje delovne živine – na Slovenskem so do šestdesetih oziroma do sedemdesetih let preteklega stoletja, do zadnjih desetletij njihove rabe prevladovali delovni voli – je tako nedvomno pomenila enega temeljnih miselnih in delovnih procesov vsakdanjega življenja na kmetijah. Bolezni goveje živine so se bolj bali kakor svojih lastnih. Iz srede 19. stoletja na primer tako pojmovanje sporoča notica z Dolenjskega: “Nekemu kmetu zboli vol na vraničnem prisadu. Zdravila pa so, to se ve, bolj iskali kakor, ko bi bil človek zbolel ...” (Smerdel 2005: 373). In s Pivke je zapis, da so šli ob bolezni raje iskat živinozdravnika za živino kakor zdravnika za ženo! Voli so pač pomenili preživetje ... Skrb za zdravje delovne živine – oziroma dediščino zadevnih znanj in verovanj – je tako mogoče označiti kot eno izmed tistih kulturnih sestavin, ki najbolj zgovorno razkrivajo odnos med človekom in živalmi. Naj sklenem s slikovito povednimi besedami enega izmed mojih sogovornikov, koroškega kmeta Krničnika: “Moj oče so rekli: u cerkev pa u štalo nikoli prepogosto ne greš.”

LITERATURA

BLEIWEIS, Janez

1851 *Nauk zdrave in bolne kopita podkovati in kopitne bolezni ozdravljati*. Ljubljana : Kmetijska družba kranjska. (Živinozdravništvo : 1).

1871 *Nauk o umni živinoreji*. Ljubljana : Kmetijska družba kranjska.

BRGLEZ, Ivanka

2000 Veterinarski tisk. V: *Enciklopedija Slovenije. Zv. 14: U–We*. Ljubljana : Mladinska knjiga. Str. 14–215.

ČELIK, Tatjana [et al.]

2005 Inventarizacija kalov in lokev na Krasu ter njihov pomen za biotsko raznovrstnost. V: *Kras, voda in življenje v kamniti pokrajini = Water and life in a rocky landscape*. Mihevc, Andrej, ur. Ljubljana ZRC SAZU, Založba ZRC. Str. 72–82.

DOLENC, Milan

1975 Stiška okolica je bila središče ljudske medicine na Dolenjskem. *Zbornik občine Grosuplje* 7, str. 179–188.

1999 *Zagovori v slovenski ljudski medicini*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani.

- DULAR, Franjo
1909 *Domači živinozdravnik*. Celovec : Družba sv. Mohorja.
- JURCA, Jože
1987 Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem, 1713. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike* 9, str. 109–138.
- KOSI, Miha
1998 *Potujoči srednji vek : cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : ZRC SAZU, Založba ZRC.
- MAKAROVIČ, Marija
1982 *Strojna in Strojanci : narodopisna podoba koroške hribovske vasi*. Ljubljana : Mladinska knjiga.
1985 *Predgrad in Predgrajci : narodopisna podoba belokranjske vasi*. Kočevje : Kulturna skupnost.
1991 Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 33–34 (1988–1990), str. 481–528.
1994 *Sele in Selani : narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto*. Celovec : Mohorjeva založba.
- MEDVEŠ, Zdenko
1999 Šolstvo. V: *Enciklopedija Slovenije. Zv. 13: Š–T*. Ljubljana : Mladinska knjiga. Str. 85–86.
- MÖDERNDORFER, Vinko
1964 *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- NOVAK, Vilko
1970 Živinoreja. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : SAZU, Inštitut za zgodovino.
- PETAUER, Tomaž
1993 *Leksikon rastlinskih bogastev*. Ljubljana : Tehniška založba Slovenije.
- PREŽIHOV, Voranc
1971 *Izbrano delo. Knj. 3*. Ljubljana : Mladinska knjiga. (Zbirka Naša beseda)
- SCHMIDT, Vlado
1993 Nedeljska šola. V: *Enciklopedija Slovenije. Zv. 7: Marin–Nor*. Ljubljana : Mladinska knjiga. Str. 349.
- SLEKOVEC, Matej
1885 *Župnija sv. Lovrenca na Dravskem polju : krajepisno-zgodovinske črtice*. Maribor : J. Leon-ova tiskarna.
- SMERDEL, Inja
1991 Prelomna in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33–34 (1988–1990), str. 25–60.
2005 “Bol si pámetn ku člóvk,” je rekel volu ? : o razmerju človek - vol v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta. V : *Slavenski zbornik*. Boštjančič, Janko, ur. Slavina : Kulturno društvo.
- STEFANČIČ, Ante
1966 *Začetek in razvoj veterinarstva na Slovenskem do prve svetovne vojne*. Ljubljana : SAZU. (Dela ; 18. Inštitut za medicinske vede ; 4).
- STERGAR, Janez
1991 Kmetijsko in živilsko šolstvo. V: *Enciklopedija Slovenije. Zv. 5: Kari–Krei*. Str. 121–123.
- STRUPI, Simon
1852 *Nauk spoznanja in ozdravljenja vunajnih in notrajnih bolezin konj, goved, ovac, koz, prešičev in psov*. Ljubljana : J. Blaznik. (Živinozdravništvo ; 4).
- TRDINA, Janez
1987 *Podobe prednikov : zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879. Knj. 3: Trezne vinske in praznoverne*. Štabi, Snežana, Kramberger, Igor (ur.). Ljubljana : Krt.
- UMEK, Ema
2006 Kranjska kmetijska družba 1767–1787. *Arhivi* 29, št. 1, str. 1–34.
- VALENČIČ, Vlado
1970 Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : SAZU, Inštitut za zgodovino. Str. 523–556.
- ZUPAN, Frence
1964 *Votivne podobe*. Ljubljana : Inštitut za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani.
- ŽURGA, Janez; MARŠIČ, Stanislav M.
1998 *Čudodelnik s Primskovega*. Celovec [etc.] : Mohorjeva založba.

BESEDA O AVTORICI

Inja Smerdel, mag., muzejska svetnica, kustodinja za ruralno gospodarstvo v Slovenskem etnografskem muzeju 1980–1995, glavna urednica znanstvene publikacije *Etnolog* 1991–1995, direktorica SEM 1995–2005 in od tega leta dalje ponovno kustodinja za ruralno gospodarstvo oziroma za kulturo gospodarskih načinov. Je avtorica več kot sto šestdeset objavljenih razprav in člankov, izmed katerih so nekateri izšli tudi v tujih jezikih; z njimi si prizadeva umeščati védenja o posameznih prvinah slovenske etnološke dediščine v mednarodni strokovni prostor. Tema, ki jo je vsa leta raziskovanj raznovrstnih sestavin ruralnega gospodarstva nedvomno najbolj vznemirjala, so odnosi med človekom in živalmi. Po razkrivanju razmerij človek – ovca in človek – ptica so prišli v zadnjem času v središče njenih raziskovalnih prizadevanj delovni voli: od njihovega stvarnega pomena v strukturah vsakdanjega življenja v ruralnih civilizacijah do njihovih preteklih in sodobnih metaforičnih pomenov.

208

ABOUT THE AUTHOR

Inja Smerdel, MA, is a museum adviser with the Slovene Ethnographic Museum in Ljubljana. She was curator of rural economy at the Slovene Ethnographic Museum from 1980 to 1995, editor-in-chief of the scientific periodical *Etnolog* from 1991 to 1995, director of the SEM from 1995 to 2005, and since then again curator of rural economy or the culture of economic methods. She has published over one hundred sixty treatises and articles, some of which have been published in foreign languages; in these articles she attempts to place the knowledge on the individual elements of the Slovene ethnological heritage in the international professional area. The theme that has animated her most throughout her research activities into various elements of the rural economy are the relations between man and animal. After exploring the relations between man and sheep and man and birds, her latest research work focuses on work oxen: from their real significance in the structure of daily life in rural civilisations to their past and contemporary metaphorical meanings.

SUMMARY

ON THE HEALTH CARE OF WORKING OXEN IN SLOVENIA FROM THE 18TH CENTURY TO THE END OF THE 20TH CENTURY

In the past centuries, oxen were the indispensable working companions of most Slovene peasants and at the same time the assets that earned the farm some money. The health care of oxen was therefore undoubtedly one of the basic mental and working processes of everyday life on the farm. In its first part, the article examines the relationship between veterinary medicine and ethno-veterinary medicine, the history of the first and the rare ethnological findings on folk veterinary medicine. It describes the state's efforts to prevent infectious diseases in the 18th and 19th centuries and other measures and endeavours aimed at "stockbreeding education", sensible breeding and cattle care. The second part of the article lists the author's first concise findings, based on professional veterinary literature from the 18th and 19th centuries, in a comparative dialogue with the rare works on ethno-veterinary medicine and with the author's own field records of related living oral tradition. It addresses the issues of the daily care of working oxen (feeding and watering), people's reflections on suitable or unsuitable types of harness (to make the animals suffer less and keep them in good health), castration, shoeing of working oxen, existing knowledge of plants which were harmful to the health of working animals, how people identified different diseases and in which ways they treated them (on natural treatment, knowledge based on autopsies, the ways professional literature "seeped" down to the peasants), the beliefs in the powers of saints and magic means (votive offerings and images for healthy cattle, incantations, and the like).

In addition to the above mentioned findings, the article ends with two conclusions: that the Slovene peasants feared cattle diseases – in particular diseases affecting their working companions- the oxen – more than their own and, secondly, that the heritage of this knowledge and beliefs is undoubtedly a cultural element which expressively reveals the relationship between man and working oxen.